

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ռաֆիկ Նահապետյան

ԳԱՅՈՍ ՊԼԻՆԻՈՍ (ԱՎԱԳ) ՍԵԿՈՆԴՈՍԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Քանալի քառեր- Պլինիոս Ավագ, «Բնական պատմություն», Մեծ Հայք, Անահիտ աստվածուհի, Տիգրան Մեծ, Եփրատ գետ:

Հռոմեական ականավոր պատմագիր, գիտնական ու քաղաքական գործիչ Գայոս Պլինիոս (Ավագ) Սեկունդոսը (մ.թ. 23-79 թթ.) հեղինակ է մի շարք մեծածավալ գործերի, որոնցից են «Գերմանական պատերազմները»՝ 20 գրքով, «Պատմությունը»՝ 31 գրքով, «Բնական պատմությունը»՝ 37 գրքով և այլն: Սակայն դրանցից պահպանվել է միայն վերջինը՝ «Բնական պատմությունը», որը Պլինիոսը գրել է Վեսպասիանոս կայսեր որդու՝ Տիտոսի հանձնարարությամբ: Այն կարելի է բնորոշել որպես անտիկ բնագիտական մտքի հանրագիտարան, որտեղ ընդգրկված տեղեկությունները վերաբերում են տիեզերագիտությանը, երկրագործությանը, աշխարհագրությանը, բուսական ու կենդանական աշխարհներին, հանքաբանությանը, բժշկությանը, երբեմն նաև հին աշխարհի քաղաքական, մշակութային պատմությանն ու հասարակական հարաբերություններին¹:

Բնականաբար, մեզ առավելապես հետաքրքրում են Հայաստանին վերաբերող տեղեկությունները, որոնք ներառում են երկրի քաղաքներն ու վարչական բաժանումները, բնակլիմայական պայմանները, բնաշխարհը, հանքային հարստությունները, ինչպես նաև մշակութային պատմությունն ու հասարակական հարաբերությունները*:

Առաձնապես արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում «Բնական պատմության» V և VI գրքերը: Պլինիոսը VI գրքում պատկերացում է տալիս Մեծ Հայքի թագավորության տարածքի չափերի մասին: Նա հայտնում է, որ Ալֆիդիոսի կարծիքով, ամբողջ Հայաստանի տարածքը 5.000.000 քալ է: Կլավդիոս կայսրը նրա երկարությունը՝ արևմուտքից դեպի արևելք՝ Ղասկուսայից (Փոքր Հայք) մինչև Կասպից ծովի ափը, հաշվում է 1.300.000 քալ, իսկ լայնությունը՝ Տիգրանակերտից մինչև Իբերիա (Վրաստան), որի սահմանագիծը Մեծ Հայքի հետ անցնում էր Կուր գետով՝ այդ թվի կեսը: Այսինքն՝ Մեծ Հայքը արևմուտքից դեպի արևելք ձգվում է 1.300 մղոն (1.950 կմ), իսկ հարավից մինչև հյուսիս՝ 650 մղոն (975 կմ): Սակայն ուսումնասիրողները նշում են, որ այս թվերը չափազանցված են և տալիս են Մեծ Հայքի չափերի վերաբերյալ այլ տվյալներ, որոնց համաձայն՝ տարածքի երկարությունը 870 կմ էր, իսկ լայնությունը՝ 550 կմ²: Արևելքում Հայաստանը սահմանագծված էր Կերավնյան լեռներով³ և Ադիաբենեով: Միջանկյալ տարածքում էր գտնվում Սոփենը (Ծոփքը), որոնցից այն կողմ մի լեռնաշղթա էր և Ադիաբենեն: Վերջինիս շրջապատում են Տիգրիսը և անմատչելի լեռներ, ձախ կողմում մեդիացիների երկիրն է, իսկ դիմացը՝ Կասպից ծովը: Այսպիսով՝ մ.թ. առաջին դարերի անտիկ խոշորագույն աշխարհագետների՝ Պլինիոս Ավագի և Պտղոմեոսի (90-168) տեղեկությունները համընկնում են «Աշխարհացոյց»-ում պահպանված

¹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա». հնագույն ժամանակներից մինչև Ք.հ. 298 թվականը, հ. 1, Ե., 2007, էջ 287-292:

* Նյութերն ուսումնասիրելիս օգտվել ենք Ս.Ս. Կրկյաշարյանի թարգմանությունից, որը նա կատարել է «Plinii Secundi C. Naturalis historiae, vol. 1-10, Cambridge, Mass., London, 1950-1962 /Loeb Classical Library/» հրատարակությունից:

² Տե՛ս Երեմյան Ս., Մեծ Հայքի տերիտորիան և վարչական բաժանումը մ.թ. I-II դարերում, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 1, Ե., 1971, էջ 838, ծան. 78:

³ Կերավնյան լեռները (Շանթային լեռինք) Կովկասյան լեռնաշղթայի այն մասն են, որը հյուսիսից եզերում է Աղվանքը: «Աշխարհացոյց»-ում այն կոչվում է «Կապ-կոի լեռինք»: Տե՛ս Երեմյան Ս., Մեծ Հայքի տերիտորիան և վարչական բաժանումը մ.թ. I-II դարերում, էջ 838, ծան. 78:

տեղեկություններին՝ Հայաստանի գրաված տարածքի ու դրա սահմանների մասին: Մեծ Հայքի տարածքը նշված սահմաններով առաջին անգամ պաշտոնապես վավերացվել է մ.թ.ա. 66 թվականին՝ Տիգրան Մեծի և հռոմեական զորավար Պոմպեոսի միջև կնքված դաշնագրով: Ըստ այդ դաշնագրի՝ Մեծ Հայք պետությունը ընդգրկում էր 312x795 կմ² տարածք: Հետագայում Մեծ Հայքի տարածքը մասնակիորեն փոփոխվեց: Հռոմեական կայսրության և Պարթևական թագավորության միջև մ.թ. 37թ. կնքված համաձայնագրով Մեծ Հայքից անջատվեց և պարթևների պետությանը կցվեց «Միջագետք Հայոց» տարածաշրջանը [ներառյալ՝ Տուր-Աբդին (Ծավդեք) և Արուաստան գավառները]՝ 27.600 կմ² տարածքով, Մծբին քաղաքով: Այնուհետև Մեծ Հայք պետությունը ընդգրկում էր 285.195 կմ² տարածք: Հետագայում ամեն անգամ, երբ հարց էր բարձրանում Մեծ Հայքի թագավորության տարածքի մասին, պաշտոնական հիմք էր ընդունվում 37 թ. համաձայնագիրը: Վերջին անգամ այն պաշտոնապես ընդունվեց 298 թվականի Մծբինի 40-ամյա դաշնագիրը կնքելու ժամանակ¹:

Պլինիոս Ավագի հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ Կլավդիոս կայսեր (41-54) կարգադրությամբ մանրամասն ուսումնասիրվել է Մեծ Հայքի թագավորության տարածքը և կազմվել է քարտեզ, որը հետագայում օգտագործել է Պտղոմեոսը: Կլավդիոս կայսեր ժամանակաշրջանի Հայաստանին վերաբերող նյութերը լայնորեն օգտագործել է նաև Գայոս Պլինիոս Սեկունդոսը² իր «Բնական պատմության» մեջ:

Աշխատության VI գրքում Պլինիոսը նշում է, որ Մեծ Հայքը բաժանված էր 120 ստրատեգիաների՝ վարչատարածքային միավորների, որոնք կոչվում էին պրեֆեկտուրաներ (բառացի «զորավարություններ»), որոնցից մի քանիսը հնում թագավորություններ էին և հայտնի էին բարբարոսական (այսինքն՝ ոչ հունական և հռոմեական) անուններով: Ուսումնասիրողների կարծիքով Պլինիոսը, խոսելով Հայաստանի 120 ստրատեգիաների կամ պրեֆեկտուրաների մասին, նկատի է ունեցել Մեծ Հայքի գավառները, որոնց թիվը այն ժամանակ մոտավորապես այդքան պիտի լիներ³:

Պատմագիրն առանձին-առանձին անդրադառնում է Մեծ և Փոքր Հայքերին: Եվ կրկին որպես ուղեցույցներ օգտագործվում են Հայաստանով հոսող գետերը: Այսպես, Մեծ Հայքը, ըստ նրա, սկսվում է Պարիադրեսի լեռներից [խոսքը պոնտական Պարիսարյան (Խաղտյաց) լեռների մասին է - Ռ.Ն.]: Հարևան Կապադովկիայից այն բաժանված էր Եփրատ, իսկ Միջագետքից՝ Տիգրիս գետերով, Ադիաբենեից՝ «լայնակի մի լեռնաշղթայով» [նկատի է ունեցել Նիփատես (Նպատ) լեռնաշղթան]: Լայնությամբ այն տարածվում է մինչև Կյուրոս գետը [Կուր (Քուր)]՝ անցնելով Արաքս գետից այն կողմ, իսկ երկարությամբ՝ մինչև Փոքր Հայք, որից բաժանված է Եվքսինյան Պոնտոսի [Սև ծովի] մեջ թափվող Ապսարոս գետով [Ճորոխ] և Ապսարոսին ծնունդ տվող Պարիադրես լեռներով:

Այնուհետև նա թվարկում է Մեծ Հայքի քաղաքների անունները: Մեծ Հայքում հայտնի քաղաքներ էին Ար«սա»մոսատը (Արշամաշատ), Եփրատին մոտ՝ Կարկաթոկերտը [Ծոփքի մայրաքաղաք Արկաթոկերտը], Տիգրիսի մոտ՝ Տիգրանակերտը մի բլրի վրա, Արտաշատը [Արարատյան] դաշտավայրում՝ Արաքս [գետի] մոտ: Ի դեպ, Տիգրանակերտի գտնվելու տեղի մասին հին պատմիչների հաղորդած տվյալները մտորումների տեղիք են տվել: Նշենք, որ այն որոշելու համար ուսումնասիրված վկայությունների շարքում ուրույն տեղ են գրավում նաև Պլինիոսի ցուցումները: Վերջիններիս մեջ ուշադրության է արժանի Տիգրանակերտի մոտ գտնված Պարթենիոս գետը՝ Տակիտոսի⁴ հիշատակած Նիկեփորիոն գետի հետ՝ իբրև Տիգրիս գետի ձախակողմյան վտակ:

Փոքր Հայքի հայտնի քաղաքների մասին ևս պատմագիրը տեղեկություններ է հաղորդում: Դրանք են՝ Կեսարիան, Ազան, Նիկոպոլիսը: Այս երեք քաղաքներն էլ գտնվել են Գայլ գետի հովտում: Ս. Երեմյանի կարծիքով Կեսարիան հիմա պիտի լինի Սատա-

¹ Տե՛ս Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Ե., 1963, էջ 69:

² Տե՛ս Երեմյան Ս., Մեծ Հայքի տերիտորիան և վարչական բաժանումը մ.թ. I-II դարերում, էջ 836:

³ Տե՛ս անդ, էջ 840:

⁴ Տե՛ս Տակիտոս, Տարեգրություններ, քաղեց և լատիներենից թարգմանեց պրոֆ. Պ. Սոսնիկյան, գիրք XV, գլ. 4, Ե., 1941, էջ 97:

ղը, Ազան՝ այժմյան Ազիզ գյուղը, իսկ Նիկոպոլիսը՝ այժմյան Բյուրզ կամ Պյուրկ գյուղի մոտ¹:

Ըստ Պլինիոսի՝ Հայաստանի հարևաններից էին մենոբարդցիները, մոկսիաները, որոնք բնակություն էին հաստատել Հայաստանին ամենամոտ բարձունքներում: Ս. Երեմյանի հավաստմամբ այս ցեղերը ապրում էին Արևելյան Տիգրիսի հովտում և սրան հարող լեռներում: Մոկսիաների ցեղն ազգակից էր հայերին, նրանց անունից է ծագել Մեծ Հայքի Մոկք (Մոկս) նահանգի անունը²: Ադիաբենեի ձախ կողմում մեդիացիների երկիրն է, իսկ դիմացը՝ Կասպից ծովը:

Այս պատմիչի գրքում շատ տվյալներ կան Հայաստանի գետերի մասին: Նախ խոսվում է Եփրատի մասին և ասվում, որ գետը բխում է Մեծ Հայքի Կարենիտյան պրեֆեկտուրայից: Սա Կարնո գավառն է՝ Բարձր Հայքի 9-րդ գավառը, այժմյան Էրզրումի սանջակը: Այս գավառում էին գտնվում Եփրատ գետի ակունքները: Պլինիոսի վկայմամբ «Եփրատ գետը ամենամոտից տեսնողներից Դոմիտիոս Կորբուլոնը [խոսքը հռոմեական նշանավոր զորավար, Կապադովկիայի կուսակալ, լեզատ և Արևելքում հռոմեական բանակների գլխավոր հրամանատար Դոմիտիոս Կորբուլոնի մասին է] նրա ակունքը տեղադրում է Աբա լեռան վրա, իսկ Լիկինիոս Մուկիանոսը՝ Կապոտեն լեռան³ ստորոտին, Ջիմարայից [քաղաք Փոքր Հայքում] 12.000 քայլ վերև: Այս գետը նախ կոչվում է Պյուքսիրատ«ես»: Այն հոսում է Կապադովկիայից բաժանելով նախ Դերքսենեն [Դերջանը՝ Բարձր Հայքի 6-րդ գավառը], ապա Անախտիսը⁴, որոնք Հայաստանի շրջաններն են, Դասկուսան⁵ Ջիմարայից (Մելիտենեի ձանապարհի վրա է գտնվել)⁶ 75.000 քայլ հեռավորություն ունի»: Անախտիս անվանումը կապված է Երիզա ավանում գտնվող Անախտի հռչակավոր տաճարի անվան հետ: Այնտեղից մինչև Պաստոնա Եփրատը նավարկելի է 50.000 քայլ տարածության վրա, մինչև Կապադովկիայի Մելիտենե քաղաքը գետի երկարությունը 24.000 քայլ է, մինչև Հայաստանի Ելեգես⁷ քաղաքը՝ 10.000 քայլ, այս տարածության վրա են ընդունում Լյուկոս⁸, Արսանիաս⁹ և Արսանոս գետերը: Ելեգեսայում գետն իր ձանապարհի վրա հանդիպում է Տավրոս լեռանը, որը նրան չի դիմադրում՝ չնայած 12.000 քայլ հաստություն ունեցող իր զանգվածին: Գետը Օմիրաս է կոչվում, երբ լեռն է ներխուժում, այն հաղթահարելուց հետո արդեն կոչվում է Եփրատ, նրա հունը ժայռոտ է, և հոսանքը՝ սրընթաց, նույնիսկ այդ լեռն անցնելուց հետո¹⁰:

Պատմագրի խոսքերով նվազ հայտնի չէ նաև Տիգրիս գետը, որը նույնպես սկիզբ է առնում Մեծ Հայքից: Կյուրոս գետի վերաբերյալ Պլինիոսը հայտնում է, որ այն սկսվում է Հենիոքիական լեռներում, որոնք այլոց կողմից կոչվել են Կորաքսյան¹¹: Արաքսը նույնպես սկսվում է նշված լեռներից, ինչպես նաև Եփրատը՝ 6.000 քայլ միջանկյալ

¹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 1, Ե., 1971, էջ 838:

² Տե՛ս Երեմյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտը և հայկական առաջին պետական կազմավորումները, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 1, էջ 836:

³ Կապոտեն – Կապույտ (Ծաղկավետ) լեռնաշղթան է, որի հարավային լեռնաբազուկներում են գտնվում բուն Եփրատի (կամ Արևելյան Եփրատ, այժմ Կարա-սու) ակունքները: Տե՛ս Երեմյան Ս.Տ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 56:

⁴ Անախտիս – Անախտական գավառն է (կամ Ելեդյաց), Բարձր Հայքի 4-րդ գավառը, անտիկ հեղինակների Ակիլիսենեն, այժմյան Երզնկայի շրջանը:

⁵ Դասկուսան – բնակավայրը գտնվել է Փոքր Հայքում, այժմյան Արաբկիր-չայի գետաբերանից արևմուտք, Կորբենից գյուղից հյուսիս:

⁶ Տե՛ս Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ 80:

⁷ Հայաստանի Ելեգես – Եղեգիսի ջերմուկներն են, այժմ՝ Իլիջա, Կարինից արևմուտք:

⁸ Լյուկոս – չպետք է շփոթել Իրիս գետի (այժմ Եշիլ-Որմակ) Լյուկոս վտակի (Գայլ գետ, Թերմոզոն) հետ: Այստեղ խոսքը այն Գայլ գետի մասին է, որը սկիզբ է առնում Եդի-Դերելար լեռնանցքից և Երզնկայի մոտ թափվում է Եփրատ: Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոնատիկա», հ.1, էջ 290, ծանոթ. 9:

⁹ Արսանիաս-հայկական սկզբնաղբյուրների Արածանի գետն է (Արևելյան Եփրատ), այժմ՝ Մուրադ-չայ: Նույն տեղում, ծանոթ. 10:

¹⁰ Իր ակունքներից մինչև Տավրոսյան լեռները, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում, Եփրատի երկարությունը կազմում է ավելի քան 600 կիլոմետր: Նույն տեղում:

¹¹ Կորաքսյան-Պլինիոսը նկատի ունի Կարմիր Փորակ (այժմ՝ Ալախյուսակբար) ջրբաժան լեռնաշղթան Կարսի և Արտահանի միջև: Նույն տեղում:

հեռավորությամբ, որը սնվում է Մուրսիս (հայկական Մուրց գետն է, այժմ՝ Հասան Ղալա-սու) գետակով, ապա թափվում Կյուրոսի մեջ, որը նրան տանում է Կասպից ծով:

Պլինիոսը թվարկում է Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում ապրող ժողովուրդներին: Ամբողջ դաշտավայրը՝ Կյուրոսից սկսած, զբաղեցնում են ալբանները, հետո իբերները, որոնք նրանցից բաժանված են Ալազան գետով (որն իջնում է Կովկասից և գնում է թափվելու Կյուրոսի մեջ):

Ամենակարևոր քաղաքներն են՝ Ալբանիայում՝ Կաբալական¹, Իբերիայում՝ Հարմաստիսը (գետի մոտ), Արմազի-Մցխեթա, Նեորիսը: Այստեղ են Թասիայի և Թրիարեյի շրջանները Թռեղք-Թրիալեթի որոնք հասնում են մինչև Պարիադրես լեռները: Նրանցից այն կողմ ընկած են Կողքիսի ամայի տարածքները: Այդ տարածքների այն մասում, որ նայում է Կերավնյան լեռներին, բնակվում են արմենոխալիբները², ապա հաջորդում է մոսխերի երկիրը³ մինչև Իբերոս գետը, որը թափվում է Կյուրոսի մեջ, նրանցից ներքև գտնվում են սակասեները⁴, այնուհետև մակրոնները⁵ մինչև Ապսարոս գետը, սրանք են դաշտավայրերի և գառիվայրերի բնակիչները: Հակառակ կողմից, Ալբանիայի սահմաններից սկսած, լեռների ամբողջ շարքի դիմաց գտնվում են սիլվերի վայրի ժողովուրդները, նրանցից ներքև՝ կովկասյան ցեղերը՝ լուբիենների ժողովուրդը, այնուհետև դիդուրները և սոդիացիները:

Ինչպես Ստրաբոնը, այս պատմագիրը ևս մանրամասնորեն անդրադառնում է հայերի շրջանում Անահիտի պաշտամունքին՝ պատմելով հետևյալը. «Ասում են, որ ոսկեծույլ առաջին արծանը, որ նախորդել է նույնիսկ հուլոսփյուրատոն (մուրճով կոփված) բրոնզածույլ արծաններին, կանգնեցվել է Անահիտի աստվածուհու տաճարում: Մենք ցույց ենք տվել, թե որ երկրին է պատկանում այդ անունը (Պլինիոսը մատնացույց է անում «Բնական պատմության» 5-րդ գրքի 20-րդ գլուխը, որտեղ խոսում է Անահիտի գավառի մասին. դա Անահտական կամ Եկեղյաց գավառն է՝ Բարձր Հայքի 4-րդ գավառը, ըստ անտիկ հեղինակների՝ Ալիլիսենեն, այժմյան Երզնկայի շրջանը)»: Վերադառնանք արծանին, որը մեծապես պաշտվել է հայ ժողովրդի կողմից: Ապա, ըստ պատմիչի, այն տարվել է որպես ավար պարթևների դեմ Մարկոս Անտոնիոսի մղած պատերազմի ժամանակ: Իհարկե, հեղինակը շփոթում է, քանզի Անտոնիոսը այս ոսկեծույլ արծանը Եկեղյաց գավառի Անահիտի տաճարից տարել է ոչ թե պարթևական, այլ հայկական արշավանքի ժամանակ, այսինքն՝ մ.թ.ա. 35 թ.: Այնուհետև պատմիչը ներկայացրել է բոնոնիացի մի վետերանի հայտնի սրախոսությունը. ըստ որի՝ վերջինիս հյուր եկած Ավգուստոսը (խոսքը Հռոմի կայսր Քայոս Օկտավիանոս Օգոստոսի մասին է) ճաշի ժամանակ հարցնում է նրան, թե ճիշտ է արդյո՞ք, որ այդ արծանը սրբապղծող առաջին մարդը մահացել է կուրանալուց և անդամալույծ դառնալուց հետո: Վետերանը պատասխանում է, որ Ավգուստոսի պատվին տրված ճաշը հենց աստվածուհու արծանի մեկ ազդրից էր, որ հենց ինքն է այդ արծանի առաջին հափշտակողը, և իր ամբողջ հարստությունն այդ ավարի շնորհիվ է գոյացել⁶:

Այսպիսով՝ Պլինիոսի գրքից տեղեկանում ենք, որ Անահիտի ոսկյա արծանը Եկեղյաց գավառի Երիզա ավանում ջարդուփշուր են արել, և ոսկին բաժան-բաժան է արվել Անտոնիոսի ու իր զորքերի միջև: Դրանից հետո, սակայն, նույն տեղում նորից ոսկյա արծան է դրվել, քանզի հայոց բոլոր աստվածներն ունեին մեհյաններ և արծաններ:

Պլինիոս Ավագը վկայություններ ունի հին Հայաստանի ժողովրդագրական հարցերի, մասնավորապես վերաբնակեցումների մասին:

¹ Կաբալական-հայկական աղբյուրների Կապադակ քաղաքն է, այժմ՝ Կաբալա գյուղը Նիժ գյուղի մոտ:

² Արմենոխալիբներ – բառացիորեն՝ հայախալիբներ, Հայաստանում բնակվող խալիբներ՝ ցեղեր, որոնք գտնվում էին մերձսևծովյան հարավարևելյան շրջանում. խալիբների այն մասը, որը ժամանակի ընթացքում ձուլվեց հայերի հետ: Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոմատիա», հ. 1, էջ 291:

³ Մոսխերի երկիրը համապատասխանում է հայոց Գողթրձական կուսակալությանը, որտեղ բնակվում էր վրացական մեսխ կամ մոսխ ցեղը:

⁴ Սակասեներ-հայկական Շակաշենն է, Ուտիքի 7-րդ գավառը՝ Կուր գետի հովտի աջակողմյան մասում:

⁵ Մակրոնները այն ցեղերն են, որոնք բնակվում էին Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում՝ Ճորոխի ավազանում:

⁶ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հ. 1, էջ 499:

Պատմիչը ներկայացնում է Տիգրան Բ-ի կողմից Հայաստանում այլ ազգերի ներկայացուցիչներին վերաբնակեցնելու փաստը՝ խոսելով մ.թ.ա. 93 և 91 թվականների մասին, երբ հայոց թագավորը պատերազմ սկսեց Պարթևական թագավորության դեմ և տեր դարձավ Հայաստանի հարավային սահմանների մոտ գտնվող Միջագետքին: Պատմագրի վկայության համաձայն՝ Տիգրանը արաբական թափառական ցեղերին տեղափոխեց հարավային Միջագետքից և բնակեցրեց Օսրոյեն-Եդեսիայի շրջաններում, որոնց հանձնարարեց տարանցիկ առևտրային ճանապարհների վերահսկողությունը: Տիգրանի համար նրանք մաքս էին գանձելու գլխավորապես Եփրատ գետի անցքի մոտ, որը գտնվում էր Ջևզմայի արևմտակողմում¹:

Ինչպես նշվեց, Պլինիոսը անդրադարձել է նաև հայկական բնաշխարհին, որի բաղկացուցիչ մասն են կազմում դեղաբույսերը: Նա գովաբանել է դրանց բուսական զորությունը²՝ նշելով, որ պոնտական թագավոր Միհրդատը՝ Տիգրան Մեծի մերձավորն ու բարեկամը, մ.թ.ա. I դարում Հայաստանում աճող բույսերից պատրաստել է դեղ³: Պատմիչը վկայում է, որ Հայաստանը, ինչպես և Մարաստանը հնում հայրենիքն էին մի շարք արժեքավոր խեժաբեր բույսերի, այդ թվում՝ հռչակավոր **ուպանի**: Վերջինիս բուժիչ, եռանդը բարձրացնող հատկությունները խիստ հարգի էին Հռոմում: Ցուփ ու շվայտ կյանքից, սեռական սանձարձակությունից վաղաժամ ծերացած Հռոմի պատրիկները փորձում էին դրա օգնությամբ վերադարձնել կորցրած առողջությունը և երիտասարդությունը: Ուպանը, ինչպես նաև մի շարք արժեքավոր դեղաբույսեր, որոնք դարեր շարունակ անխղճորեն արտահանել են Հայաստանից, հետագայում հայկական բուսաշխարհից իսպառ վերացան: Ըստ նույն պատմիչի՝ Հայաստանում և Կապադովկիայում աճում էր թմրեցնող հատկություններ ունեցող մի բույս, որը մեղմացնում էր վայրի գազանների զայրույթը⁴: Պլինիոսը հիշատակում է նաև adamantis բույսը, որին մոտենալով առյուծը ուժասպառ ընկում է, բժշկագիտական բույս laser-ը, կամ orobitis ներկը, որը օգտագործում են նկարիչները: Ապա հիշատակում է Հայաստանից արտահանվող armenium քարը, որը ներկում էր chrysocoila-ի պես, պաղլեղը (alumen) և այլ քարեր⁵:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, թեև Պլինիոս Ավագի թողած տեղեկությունները բազմաբովանդակ ու նորահայտ չեն, այդուհանդերձ դրանք այլ պատմիչների վկայությունների հետ համադրելով՝ կարելի է պատկերացում կազմել տվյալ ժամանակաշրջանում Հայաստանի պատմաքաղաքական, վարչատնտեսական, սոցիալ-մշակութային պատկերը: Դրանցում հաղորդվում են տեղեկություններ Հայաստանի տարածքի, նրա ընդգրկած սահմանների, հարևանությամբ գտնվող երկրների ու ժողովուրդների, քաղաքների, վարչական բաժանումների, Հայաստանում այլ ժողովուրդների վերաբնակեցնելու, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքի, նրա ոսկեծույլ արծանի ճակատագրի, ժողովրդական բժշկության և դրանում տարբեր բուսական ու հանքային նյութերի կիրառման մասին:

Պատմիչի թողած վկայությունները ներառում են տեղեկություններ երկրի քաղաքների ու վարչական բաժանումների, բնակլիմայական պայմանների, բնաշխարհի, հանքային հարստությունների, ինչպես նաև մշակութային պատմության ու հասարակական հարաբերությունների մասին: Կարևոր հիշատակումներ կան հարևանությամբ գտնվող երկրների ու ժողովուրդների մասին, որոնց հետ հայերը ունեցել են բազմադարյան առնչություններ, բարեկամական կամ կոնֆլիկտային հարաբերություններ: Պատմիչը ազգագրական բնույթի ուշագրավ տեղեկություններ ևս հաղորդում է: Դրանցից թվելի են մասնավորապես Անահիտ դիցուհու պաշտամունքի, ինչպես նաև հռոմեական արշավանքներից հետո նրա ոսկեծույլ արծանի ճակատագրի վերաբերյալ վկայությունները, ժողովրդական բժշկության և դրանում տարբեր բուսական ու հան-

¹ Տե՛ս Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Ա, Ե., 1977, էջ 152-155:

² Տե՛ս http://www.hsearch.am/hom_main.php?hom_id=32963&hom_sid=1256084702-20253100&hom_t=

³ Տե՛ս Թորոյան Ա., Հայաստանի դեղաբույսերը, Ե., 1983, էջ 4:

⁴ Տե՛ս Վարդանյան Ա., Հայաստանի բժշկության պատմություն, հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Ե., 2000, էջ 31:

⁵ Տե՛ս Еремян С., Развитие городов и городской жизни в древней Армении, «ВДИ», 1953, N 3.

քային նյութերի կիրառման մասին: Հոդվածի հեղինակը արձանագրում է, որ թեև Պլինիոս Ավագի թողած տեղեկությունները բազմաբովանդակ ու նորահայտ չեն, այդուհանդերձ դրանք այլ պատմիչների վկայությունների հետ համադրելով՝ կարելի է ունենալ տվյալ ժամանակաշրջանում Հայաստանի պատմաքաղաքական, վարչատնտեսական, սոցիալ-մշակութային առավել ամբողջական պատկերը:

Рафик Наапетян, Гай Плиний (Старший) про Армению и армян,-Из многочисленных трудов выдающегося римского историка, ученого и политического деятеля Гая Плиния(Старшего) Секунда (23-79 н.э.) до нас дошел труд “Естественная история” энциклопедического характера, состоящий из 37 книг. В статье представлена информация про Армению и армян, которую можно найти в основном в книгах V и VI. Оставленные историком свидетельства включают данные о городах и административном делении страны, природно-климатических условиях, природе, минеральных богатствах, а также об истории культуры и общественных отношениях.

В них есть важные упоминания о странах и народах по соседству, с которыми армяне имели многовековые связи, дружеские или конфликтные отношения.

Историк сообщает также примечательные данные этнографического характера. Из них можно привести, в частности, свидетельства о культе языческой богини Анаит, а также о судьбе ее золотой статуи после римских нашествий, о народной медицине и применении разных растительных и минеральных материалов в ней.

Автор статьи констатирует, что не смотря на то, что оставленные Плинием Старшим данные не являются многогранными и новыми, с помощью их сопоставления с данными других историков можно составить историко-политическую, административно-экономическую и социокультурную картину Армении той эпохи.

Rafik Nahapetyan,Gaius Plinius (the Elder) about Armenia and Armenians,-From numerous works of outstanding Roman historian, scholar and politician Gaius Plinius (the Elder) Secundus (23-79 BC) only the work "Natural History", an encyclopedia consisting of 37 books, reached us. This article reveals information about Armenia and Armenians that can be found mainly in the books V and VI. Data, left by the historian, include information on the cities and administrative division of the country, climatic conditions, the nature, minerals, as well as on the history of culture and social relations.

They include important information about the countries and peoples in neighborhood, with whom Armenians have centuries-old ties, friendly or conflict relationships.

The historian also reports remarkable ethnographic data. Particularly, we can mention the evidence about the cult of the pagan goddess Anahit, the fate of her golden statue after Roman invasions, as well as data on traditional medicine and the use of different plants and minerals in it.

The author notes, that despite the fact that the data, left by Plinius the Elder, are not varied and new, their comparison with those of other historians can help to create the historical-political, administrative, economic and socio-cultural picture of Armenia of that era.